Сабир РУСТӘМХАНЛЫ

ДЕМОКРАТИК ҺӘРӘКАТ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗ

Јазычы үчүн Сөзүн, Инсанын вә Миллətин азадлығындан бөјүк арзу вә хошбәхтлик јохдур.

Өтән гурултајларымызда чәмијјətин демократикләшмәси просесинә вә бу просесдә јазычынын јери мәсәләсинә јалныз епизодик мүрачиәтләр олмушду. Бу күн һамын мәсәләјә ајрыча мә'рузә һәср олунмасы зәрурәти ортаја чыхмышдыр. Бу фактын өзү Совет империјасы халғлары арасында милли азадлыг һәрәкатынын һансы сүр'ətлə инкишаф етдијини вә јазычыларын өз идеаллары-на нә гәдәр сүр'ətлə јахынлашдығларыны ајдын көстәрир.

Севинирәм ки, јазычыларымызын али мәчлисиндә мәһз бу мөвзуда чыхыш етмәк имканы газанмышам. Әлбәттә, һамын һәрәкатын бүтүн чәһәтләрини, јазычы-чәмијјət мүнасибәтләринин јени-дики бүтүн алван мәнзәрәсини әһатә етмәк нијјətиндә дејиләм. Мәгсәдим халғын икинчи мә'нәви һајатында әдәбијјатын ојнадығы рол барәдә данышмаглa онун јарадычыларынын бу мүрәккәб тарихи дөврдә күјә һадисәләрдән кәнарда галмалары иддиасынын нә дәрәчәдә әсаслы вә јә әсассыз олдуғуну мүәјјәнләшдирмәкдир. Демәк истәдијим бә'зи мәсәләләрә Анарын мә'рузәсиндә тохунулду, тәкрар етмәјә еһтијач көрмүрәм.

Мәтләбә кечмәздән әввәл јазычыларымызын республика президенти илә гурултајбағы көрүшләринә мүнасибәтими билдирмәк истәјирәм. Мән бу көрүшә телевизијада бахдым. Азәрбајчан телевизијасынын өз мүәллифләринә мүнасибәтинда һеч бир өлкәдә көрүлмәјән сәрбәстлијинә бәләдик. Буна көрә дә јалныз телевизијада көрүнән сөјкәнib фикир демәк чәтиндир. Көрдүјүмүз шәкилдә гәәссүрәт чох ачыначаглыдыр. Чүнки референдумғабағы, Али Советин күр мүбаһисәли сессијасындан сонра, телевизијанын тез-тез дәјирми столлар тәшкил едиб, ачыг-ашкар биртәрәфли тәблиғата рәвач вердији күнләрдә халг јазычыларын сөзүнү интизарлa көзләјирди. Президент өзүнәмәхсус сәмимијјətлə онлары ачыг сөнбәтә чәкмишди, јәғин онун өзү үчүн дә һәмишә фәаллығы илә сечилән гәләм әһлинин фикир вә мәсләһәтләри мараглы иди. Лакин ән саваdсыз адамларын да сијасәтдән кәнарда гала билмәдији бу чәтин күнләрдә чамаат әсл әғсаггал сәјдығы адамларын дилиндән, һәм да президентлә үзбәүз сөнбәтдә, алимләрин маашынын јубадылмасы, әвләрин зирзәмисинин су басмасы вә нәһајәт, Азәрбајчанда динин тәнлүкәә чеврилмәси сөнбәтини ешидәндә, јәғин ки, «лә'нәт сәнә кор шејтан!» демәкдән башга чарәләри галмајыб. Бу мәсәләләрин дә вачиблијини инкар етмирик. Амма адама дејәрләр: Индики вахтда һеч бу һәнанын јериди! Президент, бәјәм, журналларын вахтында чыхмасына нәзарәт етмәлидир? Һәр јердә, һәр шејн тәләб өлчүсү вар? Бачаран јазычыларын өз нәшријјатларыны башсыз, јијәсиз гојмаларына, чидди китаблар әвәзинә дахли олмајан чызмараларын ири тиражларла бурахылыб мәтбәләри ишғал етмәсинә президент чавабдәһдир? Илләр узуну һәтта мәдәнијјət саһәсиндә дә, үзр истәјирәм, «атын габағына от, итин габағына от» гојмагла мәшғул олмушуғса, бунда кими күнаһландырмалыјыг? Президент өз дедији кими «сијасәт адамыдыр» вә һамын көрүшдә, милләтинин јүзләрлә өвладынын ачлыг еләдији бир шәраитдә дә јазычыларын чидди сөнбәтә һазыр олмадығларыны һисс едиб, көрүшү мәһарәтлә истәдији сәмтә јөнәлтди. Азәрбајчан јазычыларыны, нәдәнсә, дурғунлуг дөврүндән дә о тәрәфә гајыдыб, көрүшдә јалныз рәјасәт һеј'ети илә тәмсил олунан јазычылары бу гәдәр ачыз вә тәрксилаһ вәзијјətиндә, халғын ағрыларына бу гәдәр лагејд көрмәк истәмәздим. Президентлә дәлил-сүбутлу, ачыг, ичтимаи маһијјətли сөнбәт, бир сыра нараһатлыг доғуран суаллара чаваб вермәклә, һәр ики тәрәфин һөрмәтини галдырар вә халғы әсәбиликдән, јерсиз гаршыдурмадан хилас едәрди. Көрүнүр, бә'зи гүввәләр, о чүмләдән Азәрбајчан телевизијасы көркинлијин арадан галдырылмасынын о гәдәр дә тәрәфдары дејил.

Азәрбајчанда референдума халғын күјә атлы, бајрагла кетмәси һаггында (бу кадрлар идман бајрамындан кетүрүлүб бу сүжетә јаманмышды) гондарма-верилиш дә бизи әлә салмагдан башга бир шеј дејилди.

Бу күн телевизијада, мәтбуатда биздән чаваб көзләјән адамларын үрәјинә ичтимаи мүбаризә ешгинә, әтәндаш тәәссүбүнү сөнән әлә јазычыларын өзләридир. Өз әкдикләринин бир күн бәләкениш гол-ганад атачағыны билмирдиләрми, дәрди көстәриб дәрманыны ахтармагдан имтина еләмәјә кимин мә'нәви һаггы вар?

Әдәбијјат чәмијјətин овғатыны әкс етдирән, тарих күләкләринин һарданһара әсдијини дүјән, заманын тәл кими көрилмиш әсәбләриндә һансы һәваларын чалыначағыны габағчадан һисс едән бир гүввә, әвәзсиз тә'сир васитәси кими халг күтләләринин мә'нәви формалашмасында һәмишә мүстәсна рол ојнамышдыр. Бу мә'нада сон илләрдә күчләнән демократик вә милли азадлыг һәрәкатынын бешији башында бизим китабларымызын дајандығыны фәхрлә дејә биләрик. Меј данлара кедән милјонларын бөјүк әксәријјətинин, һәм да ән шүүрлу һиссәсинин јолу бир вахт әдәбијјатымызын еһтијатла, горха-горха ишарә еләдији, үстүртүлү көстәрдији милли ағрылардан, милли фәлакәтләрин дәркиндән башланыб.

Бу мәсәләләр — сәнәткарын дахили азадлығы, шәхсијјəти вә зијалылыг мәсәләләри илә чох сых бағлыдыр. Тәнрынын хошбәхтлији кими дә гәбул етмәк олар, јахуд да милләтимизин илаһи истә'дад вә нәчиблијинин әламәти дә сајмаг олар, һәр һалда бу бир фактдыр ки, Азәрбајчан әдәбијјаты өз һуманист, азадлыгсевәр идејәләри илә, парлаг шәхсијјətләри илә халғымызын һәмишә чидди һајат мәктәбләриндән бири олуб. Бурда Низамидән дә мисаллар чәкмәк олар, Нәсими, Хәтаи сәнәти вә шәхсијјətләринин тәкрарсызлығындан да сөз ачмаг мүмкүндүр. Онларын һәр бири ракет пилләләри кими јаныб, гуртарыб сонра да халгдан гопублар, лакин бу јандыглары мүддәтдә халғы бәлли бир сәвијјәјә, мүәјјән бир орбитә галдырыблар ки, ордан ашағы düшмәк мүмкүн дејил. Мүәјјән сијаси кампанијаларла, әлифбә ислаһатлары, нашр гадағалары илә бу сәрвәтин гапысыны јени нәсилләрин үзүнә бағламаг олар, лакин буну онун мајасындан, чөвһәриндән вә ган јаддашындан чыхармаг мүмкүн дејил: Халғын мә'нәвијјət карваны бир илғыма алданыб аза биләр, анчаг онун јүк гызыл-күмүш дејил ки, талансын; онун јүкү руһдур, нә әскилир, нә чәллад гылынчына көсилир!

Бу мә'нада әдәбијјатымыз үмумхалг мәнәббәтини бош јердән газанмајыб. Мин илди о, әкинчи илә әкинчи, әскәрлә әскәрди. Мин илди бизим әдәбијјат бир һәгигәти дәрк едә-едә учалыр: Халғыны азад көрмәк истәјән сәнәт өзү азад олмалыдыр! Сәнәт инсанын бөјүк азадлыг еһтирасını көстәрмәли вә бу еһтирасдан доғмалыдыр!

Сәнәткары бир парча чөрәк азадлығы илә мәст етмәк олмаз. Сәнәт физики имканларын чәрчиәләрини ғыран, јаддаш, тарих, заман сәрһәдләринә сығмајан бөјүк азадлыгдан, руһун вә дүшүнчәнин азадлығындан данышыр! Буна көрә дә, сәнәткар һәмишә мүһитин мәһдуд ганунлары илә үз-үзәдир. Онун шәхсијјəти бу зиддијјətләрдә мөһкәмләнир, диктатларын мәдәнијјətә düшмән олан сијасәтләринин ганлы тијәсинда аддымлајыр. Тарих боју да бәлә олуб, өтүзүнчү илләрин хатирәси, даһа доғрусу, ағрысы да һәлә чанымыздадыр.

Әдәбијјатын ифша, тәблиғ вә сәфәрбәредичи күчүнү билән «өсл һәгигәти ағылдан әввәл шаирләрин тапдығыны» (Голл) дәрк едән бүтүн дөвләт рәһбәрләри ја үрәкдән, ја үрәксиз өзләрини әдәбијјата һимајәдар кими көстәрмиш, онун башсыз атынын чиловуну әлләриндә сахламаг үчүн һеч бир васитәдән чәкинмәмишләр.

Өтүзүнчү илләрдә јазычылары бир тәшкилатын дамы алтында топлајараг, онлар үчүн «ваһид идеолокија, ваһид әдәби мә'јар, ваһид метод» гәфәси гуран Сталинин мәгсәди дә чәмијјətин бу радикал, барышмаз гүввәсини мүмкүн гәдәр нејтраллашдырмаг вә өзүнә бағламаг иди. Бу јолла о, тоталитар режимин бүтүн ганунларыны механики шәкилдә әдәбијјата да тәтбиг етди вә өзүнә бу јолла әдәбијјатын өлмәзлик паспортуну алмаға чалышды вә нәтичәдә тарих боју һуманизми илә сечилмиш сөз сәнәти көрүнмәмиш бир өлчүдә зоракылығын, әһшилијин, инсан гәссаблығынын дилли-дилавәр нөгмәкарына, мәддаһына чеврилди. Әсрин үчдә бири сосиалист реализми адлы үдурма бир әдәби метод Демокл гылынчы кими јазычыларын башынын үстүндән асылды.

Горкинин «мәдәнијјət хадимләри, сиз кимләсиниз?» садәләвһ суалынын чавабына еһтијач галмады. Мә'лум олду ки, онлар һамылыгла Сталинләдир. Онунла олмајанларын, јәни Вичданынын вә бөјүк Заманын сәсинә гулаг асанларын исә агибәтинә нөгтәни Сталинин кор ишығына јығышанларын әлләри илә гојурдулар.

Дүнја мүһарибәләри, ингилаблар, ағласығмаз ингиласлары бүрүјән вә идеал кими гәләмә верилән режимләр, Орта әср гәсбкарларындан аз сечилән XX әср императорлары — бүтүн бунлар әдәбијјатын ишини четинләшдирән, она динч көзәллик нөгмәсини охумаг имканы вермәјән ичтимаи фыртыналар иди. Бәлкә әлә бунa көрә тарихин һеч бир дөврүндә әдәбијјат бу јүзилдәки гәдәр гүтбләшмәмиш, чешидли чәрәјанлара бөлүнмәмишдир. XX јүз ил сосиалист реализми әдәбијјаты игтисадијјат кими бешилликләр үзрә планлашдырмаг тәчрүбәсини дә көрүб, мөнштә фәлсәфиләшдирмәк, әдәбијјаты миф јарадычылығына чевирмәк чәһдләрини дә...

Бүтүн бу мүрәккәб кедишатда бир мәјл ачыг дүјүлүр: бу да сәнәтин ичтимаи динамизминин артмасы, сијаси иддиаларынын күчләнмәсидир. Бу јүзилин әдәбијјаты бүтүн дөврләр үчүн вачиб олан үмумбәшәри принсипләрин — јә'ни **һәгигәтин, хәјирхаһлыг вә көзәллијин** кешијиндә дајанмасы илә, истәристәмәз, өзүнү сијасәтә јахынлашдырыр.

Һәтта импрессионизм вә символизмдән, фовизм вә абстраксионизмдән, дадаизм вә сүрреализмдән башлајараг структурализмә гәдәр — XX әсрин модернист мәктәбләри дә сијасәтдән кәнарда гала билмәјиб, «јә'ни «дүнјанын маһијјətини дәрк етмәк» суалы онлары да ичтимаи проблемләрә јахынлашдырыб.

Бу мә'нада әдәбијјатымызын јахын тарихинә етәри бир нәзәр салмадан онун бу күнкү ичтимаи фәаллығынын көкү вә ән'әнәләрини анламаг чәтиндир.

Әввәла, ону дејәк ки, әдәбијјатымызын бу әсрдәки мә'нәви мөвгејинә ағыр зәрбәләр дејиб. Азәрбајчан әдәбијјаты бу күн јенә халғын фикир бајрағдары кими галырса, бунa көрә, илк нөвбәдә, мүһарибәдән сонракы јарадычы нәсли миннәтдар олмалыдыр. Әдәбијјатда индики милли тәфәккүр интибаһы илк нөвбәдә фолклорумуза вә Дәдә Горгуд бојларына, XX әср дөвләтчилик ән'әнәләринә вә о дөврүн мәтбуат вә демократик әдәбијјат ән'әнәләринә, нә гәдәр гәрибә олса да, Сталин дөврүнүн сәһвләринә вә нөһајәт, дүнја ичтимаи фикринә, бејнәлхалг милли-азадлыг һәрәкатына борчлудур.

Азәрбајчанын чағдаш әдәби вә зијалы нәслини Дәдә Горгуд вә Мирзә Чәлил, Сабир руһу тәрбијә едиб вә едир.

Тарихимизин вә ичтимаи фикримизин ғызыл дөврләриндән олан XX әср ингилабағәдәки Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәтбуаты, милли зијалы ордусу — Азәрбајчан милли чүмһуријјətинин мә'нәви вә сијаси өзүлүнү һазырламышды. Шәргин бу илк демократик республикасыны — Әлибәј һүсејнзадә вә Әһмәдбәј Ағаоғлу, Мирзә Чәлил вә Сабир, Фирудинбәј Көчәрли вә Нәриман Нәриманов, Мәммәд Әмин Рәсулзадә вә Үзејирбәј һачыбәјлинин сијаси-интеллектуал фәалијјətинин јарадығы мә'нәви базис олмадан тәсәввүрә көтирмәк чәтиндир. Һамын базис бу күн дә сон дәрәчә актуал сәсләнир вә индики әтәндаш фәаллығына чидди тә'сир көстәрир.

Әрәб әлифбасына мүнасибәт дәјишилдикчә, «Молла Нәсрәддин» журналынын јени һајата башламасы, вахтилә гадаған олунмуш зијалыларымызын ирси үзәриндән көтүрүлән пәрдәләр, көчмишимизә бөһтан атмаг хәстәлијинә јавашјаваш сон гојмағымыз милли дирчәлишә төкан верирди.

Бизим илк көнчлик илләримиздә көчмишә тәнденсијалы мүнасибәт һәлә давам едирди. Лакин гәрибә бир вәзијјət јаранмышды: Совет тәблиғаты әкс тәблиғата чеврилмишди. Биз баша дүшүрдүк ки, әлимизә мәнбәләр олмаса да, бә'зи хидмәткар тәнгидчиләрин, советолог вә тарихчиләрин әсәрләрини охумагла тарихи-сијаси һәгигәтләр һаггында дәгиг мә'лумат алмаг олар. Онларын әсәрләриндә Ә. һүсејнзадә, Ә. Ағаоғлуја «һәјат» вә «Фјузат» дөврүнә паниславист, пантүркист дамғасы вурулурду. «Мүсават дөвләти»нин јнванына бирбириндән налајиг сөзләр дејилирди. Биз һамын контекстдән һәр шејн тәрсинә гәбул едирдик вә әсл маһијјəти дәрк етмәк үчүн ахтарыш күчләнирди. Чәнуб мөвзусу рәсмән гадаған олунурду, лакин бу мөвзуја күтләви ахын башланыр ды. Мүһачир әдәбијјаты вә азәрбајчаншүнаслығы мәшһур алимләр тәрәфиндән, јаланчы коммунист мәәгејиндән ифша олунурду, лакин бу ифша өз мүәллифләринин бир вәтәндаш кими өлүм актына чеврилирди.

Космополит, милли дүјғулары мәһв етмәјә чалышан совет тәблиғат апараты кечә-күндүз ишләјирди, амма бәһрәси өзүнә гаршы чеврилирди, јә'ни өз гәдәрләри гујуларда өзү боғулурду. Чәмијјətдә һәр шеј баш-ајаг гојулмушду. Индн, бу күнкү өлчүләрлә баханда о тәблиғчылар нәслинин гул итаәткарлығы һејрәт доғурур. Бурасы да вар ки, онларын бир гисми өлә әввәлки илһамла о вахт сөјдүкләри шејн бу күн ән дәдәбәли сөзләрлә өјмәкдә, тә'рифләмәкдә мәшғулдурлар. Јә'ни чөрәјими версинләр, јухарыдан көстәриш көлсин, өгдә, мәсләк олмаса да олар, кими дәјирләр тә'рифләјим, кими бујурурлар, дүшмән чыхарым. Икі балача мисал чәким: «Илләрлә Руһулла Ахундов, һәнәфи Зејналлы кими контрреволујусјон хәјанәткарларын культура, әдәбијјат саһәсиндә чалышмалары биз јазычылардан даһа артыг сајғылыг тәләб едир». Икинчи ситат: «Руһулла Ахундов јолдаш Азәрбајчан халғынын намуслу, ғејрәтли, јүксәк коммунист шүүрлу оғлу иди... Онун хатирәси, онун ады вә фәаллијјəти бизим үчүн чох әзиз вә гијмәтлидир».

Ким инана биләр ки, бу ағласығмаз дәрәчәдә бир-бирини инкар едән фикирләрин икиси дә ејни мүәллифиндир. Интәһәсі, биринчи 1937-чи илдә јазылыб, икинчиси там ијирми ил сонра — 1957-чи илдә.

Бу күн тарихимизин, әдәбијјат тарихинин јазылыб ортаја гојулмадығындан килејләнирик. Әввәла, ону дејим ки, бу, тәбиидир, парчаланмыш халғын үмуми сәрвәтини һансы һагла тәк биз ортаја гоја биләрдик. Икинчиси, тарихи дә, халғынләјаәт, шәрәф вә мәдәнијјətини дә өз шәхси фиравانлығына, сосиал сифаришләрә гурбан верән мүәллифләрин јаздығы да Енсиклопедијамыз кими бир шеј олачағды вә нә јахшы ки, һамын илләрдә о әсәрләр јаранмады. Онсуз да јарананлары төмизләмәк үчүн нә гәдәр вахт лазым олачаг.

Биз 20—40-чы илләрин күр тәрәннүм һавасында күчләнән әтәндашлыг мотивләрини, јәни дөврә сәмими инамдан доған тәк-тәк сәнәт әсәрләрини инкар етмәк фикринә дејилик. Лакин һамын дөвр күлл һалында Азәрбајчанын мә'нәви, ичтимаи, игтисади симасызлашдырма, милли нијилизм, күтләви гырғынлар вә күтләви сатғынлыглар дөврү кими дә сөчијјәләндирилмәлидир. Нә гәдәр гәрибә олса да, һамын илләрин төкүлән ганлары вә сәһәләри, сөз базары вә мәсләк һәррачы 60—70-чи илләрин јени тәфәккүр дәлғасы үчүн ибрәт дәрсләриндән бири олуб.

Әллинчи илләрин ахырларындан башымызы дәмир пәрдәнин алтындан чыхардығча, бејнәлхалг мөвзулар, милли-азадлыг һәрәкатларынын күр һағасы азәрбајчанлылара да өз дәрдләрини хатырлатды. Бу ишдә шүбһәсиз, Чәнуби Азәрбајчан демократик республикасынын талејі, Чәнуб мөвзусу вә ордан кәлән гәләм саһибләринин тә'сири ајрыча гејд олунмалыдыр.

Бундан сонра әдәбијјатымызын вә бунун ардынча да ичтимаи фикримизин е'тираф дөврү башланыр. Каһ Әлчәзаир, каһ Африка, каһ Вјетнам рәнкләри алтында әслində Азәрбајчанын өз дәрдләри дилә кәлди, тарих бу күнүн күзкүсүнә чеврилди. Тәсадүф дејил ки, јени вәтәндашлыг шә'ринин илк гарангушларындан олан Б. Вәһабзадәнин «Латын дили» шә'рини һәр кәс үрәјиндә Азәрбајчан дили кими гәбул едирди. Хәлил Рзанын «Африканын сәси» шә'рини исә бүтүн охучулар Азәрбајчанын сәси кими гышгырырды:

Азадлығы истәмирәм
зәрә-зәрә, грам-грам.
Голумдакы зәнчирләри
гырам көрәк, гырам, гырам!..

Репрессијаларла сөз азадлығы арасындакы дөвр үчүн аллегорик дејим тәрзи чох сечијјәвидир. Рәсул Рзанын Чајлд Һаролд, Чатски, Кефли Искәндәр образларына тез-тез мүрачиәтини, «Ранклар» силсиләсини, «Ити јазан гызлар», «Сары дана вә балача гыз» шә'рләрини хатырлајаг.

Е'тираф дөврүнү һәрә бир чүр јашајырды.

Мәрһум Сүлејман Рүстәмин бир сөнбәтини хатырлајырам: «Һеч ким билмир ки, мәним гырмызы бајрагларымын архасында нә дајанды». Бәлкә Тәбриз һәсрәтини, бу мөвзунун һамыја гадаған олундуғу илләрдә көзәл Чәнуб шә'рләри јазмасыны нәзәрдә тутурду. Чүнки сонралар да чох ахтардым вә Сүлејман Рүстәмин бајрагларынын архасында даһа нә дајандығыны тапа билмәдим.

Бә'зи шаирләрин е'тирафа өмрү јетмәди. Бу чәтин иши гисмән онларын өвладлары көрмәли олдулар. (Ситатлар ихтисар олунур — С. Р.).

Бүтүн бунлар да тарихдир, силиб атмаг мүмкүн дејил вә бизим нәслин тәрбијәсинин төмәл дашлары бәлә бир әхлагла гојулуб.

Кечид дөврү ағыр иди.

Јаланчы атрибут вә символлардан, Сталин, Кремл, Гызыл Москва, хиласкар бөјүк гардаш, аллаһымыз партија сөзләриндән имтина илләри, онун далынча јаддашымызын бәрпасы, түрк олдуғуну, тарихини, әрәјә чәкилән ғырмызы-ағ (һәр икиси ганлы!) пәрдәнин о үзүндә нәләр галдығыны хатырламаг дөврү... Чүрүк пәрдәнин о үзүндән Нәримановун, Рәсулзәдәнин, Мүшфигин, Чавидин, Әһмәд Чавадын, гурбан кетмиш идеалларын ишығы сүзүлүб гырыг-гырыг бизә düшә чатырды. Јалныз бу һәгигәтләр дәрк едиләндән сонра ојанма вә мүбаризә дөврү башлады.

Отузунчу илләрин дәрсләри ејрәдирди ки, әдәбијјатын, сәнәтин әбәди-әзәли ганунларыны ғыса мүддәтләрин, санки битмәјәчәк кими көрүнән тарих кәсимләринин зоракылыг ганунларына гурбан вермәк олмаз: бөјүк јазычыларын әлчу ваһидләри, минилләрдир, хырдалар исә бу күндән сабаһа, бу ән'әмдан о бири ән'әмә көкләнирләр. Бу бахымдан «заманын нәбзини тутмаг» вә ја јазычынын вахт дүјғусу — вахта әсир олмаг, күндәлик һадисәләрин суратчыхараны кими заһирән мүасир олмаг демәк дејил. Заманла бу чүр ајаглашмаг, әслində, заманын әбәди ганунларына хәјанәт етмәкдир. Биздә бүгәләмун кими бүтүн заманларын вә бүтүн дөвләт рәһбәрләринин рәнкинә үјғунлашан гәләм саһибләри олуб. Һәтта алтыча ај һакимијјət башында галан, һәлә кимлији мә'лум олмајан дөвләт рәһбәринә дә јалтагланмаға имкан тапыблар: нәфсләрини он ил дөмирәм, һеч олмасса, бир нечә ај тәмиз сахлаја билмәјибләр. Әдәбијјатшунаслыг әсәрләри Марксдан тутмуш Андропова, Черненкоја, Суслова гәдәр, өзү өлмәмиш сөзү өлән дөвләт һәрачыларынын һеч бир нәзәри әһәмијјət дашымајан, зиддијјətли, бир-бирини инкар едән, зијанлы, дүнја нәзәри фикриндән чох-чох ашағы олан фикирләри илә, онларын «аталыг гајғысы» һаггында чәчәһләрлә долудур вә нә гәдәр дәјәрли әсәр бу јамагларын һесабына өз әһәмијјətини итириб вә мүәллифини дә көздән салыб.

Чох вахт дәјишилән әдәбијјатла она гијмәт верән тәнгид арасындакы фәрг адамы чашдырыр.

Мәсәлән, 1985-чи илдә инди гаршынызда чыхыш едән мүәллиф Чавад хана һаггында гајтаран бир поема јазыб нәшр етдирир, үч ил сонра, 1988-чи илдә Азәрбајчан ЕА-нын бурахдығы «Азәрбајчан совет әдәбијјаты» китабында јенә Чавадхан «хәбис, мүстәбид» дамғалары илә синфи мәнсубијјət бахымындан алчалдылыр.

Ајры бир мисал: мәтбуатын милли ојаныглыг пафосуну, сәрт ичтимаи руһуну, гурулушун көтирдији фәлакәтләрә јазычыларымызын мүнасибәтини Мәвлуд Сүлејманлынын сөзләри дүзкүн ümумиләшдирир: «Торпағымызы сатмышыг, өзүнү тәһгир еләмишик, сон гисмәтини әлиндән алмышыг, күчләринә јад адлар гојмушуг, өз евинин, өз јурдунун ичиндә јад дилдә диндирмишик вә јетмиш илди бој-бухунундан, көрүнүшүндән, пулундан башга һеч нәји олмајан рәһбәр ишчиләр халғы арыдмагла, будамагла мәшғулдуг, јә'ни башыны галдыраны вуруб ки, әјби бир көрән бир дә көрмәсин». («Улдуз»).

Бәлә бир вахтда, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетində тәнгидчи јазыр: «Сосиализм гурдуғумуз бу 70 илдә чох шејә наил олмушуг: азадлыг, мә'нәви тохунулмазлыг, игтисади фиравانлыг». Нәзәрә алсаг ки, бу сөзләр Ганлы јанвардан чәми 26 күн сонра дәрч олунуб, онда бу «мә'нәви тохунулмазлыг» сөзләри лап јаг кими јајылыр адамын үрәјинә.

Сон беш-алты илин әдәбијјатында бәлә парадокслар чохдур.

Бизим тәрәфләрдә бир ләтифә вар: Киши атын чиловуну чәкә-чәкә евә кәлир. Јолда фикирли имиш вә аты унудур. Евә чатан кими чилову пајаја кечириб арвадына чағырыр: Ај ушаг, бу атын јүкүнү алын! Чыхыб көрүрләр ки, јүјән вар, ат јохдур. Киши атын нә вахт јүјәни сојуриб галдығыны һеч һисс еләмәјиб дә...

Бу чүр јазычылар да вар. Заман чохдан ондан ајрылыб, һардаса мүстәгил јашајыр, анчаг о, чилов кими, кәһнә фикирләрини дарта-дарта өз јолу илә кетмәјиндәдир.

Мәнчә, бизим шә'римиз дә, нәсримиз дә бүтүн 60—70-чи илләрдә ашкарлыға доғру јол кәлиб. Шәһријарын, Илјас Әфәндијев вә Балаш Азәроғлунун, Исмајыл Шыхлы вә Бәхтијар Вәһабзадәнин, Иса һүсејнов вә Нәби Хәзринин, Сабир Әһмәдов вә Әли Керимин, Анар вә Мәммәд Араздын, Әкрәм Әјлисли вә Фикрәт Гочанын, Елчин вә Нәриман һәсәнзадәнин, Сабир Азәри вә Чабир Новрузун, Фәрман Кәримзадә вә Хәлил Рзанын, Мәгсуд вә Рүстәм Ибраһимбәјоваларын, Чингиз һүсејнов вә Сәһраб Таһирин, Јусиф Сәмәдоғлу вә Муса Јагубун, Мәвлуд Сүлејманлы вә Мәммәд Исмајылын, Иси Мәликзадә вә Аббас Абдулланын, еләчә дә Фамил Мәһди, Мәммәд Аслан, Иса Исмајылзадә, Нүсрәт Кәсәмәнли, Чингиз Әлиоғлу, Вагиф Сәмәдоғлу, Әләкбәр Салаһзадә, Рамиз Рәвшен, Сәјран Сәхавәт, Вагиф Чәбрајылзадә, Елдар Бахыш, Зәлимхан Јагуб, тәнгидчи вә публисистләрдән Гулу Хәлилли, Јашар Гарајев, Гасым Гасымзадә, Асиф Әфәндијев, Рәфаел һүсејнов, Ајдын Мәммәдов, Вилајәт Гулијев, Сирус, Камил Вәлијев, Камал Абдуллајев вә башгаларынын әсәрләри бу күнкү Азәрбајчан охучусунун әхлаг, руһ, дүјғу бүтөвлүјүнә, әтәндаш чәсарәти, милли ајығлыг вә һәгигәт һиссинә аз тә'сир көстәрмәјиб.

Милли характер, милли идеал, милли дүшүнчә тәрзи, милли психолокија, милли дәрд вә нөһајәт, милли азадлыг һәрәкаты — бүтүн бунлар о вахт мејдана чыхырды ки, ичтимаи фикримизин башга саһәләриндә дә бүз еријирди, узагјахын тарихләрин үстүндән пәрдәләр галдырылырды.

Дәрк етдијимиз реаллыг дәһшәтли иди: Азәрбајчанын икијә бөлүнмәси факты, 1920-чи илдә милли дөвләтимизин ишғалы, ики дәфә әлифбә дәјишилмәси, адымызы, сојадымызы, милли лејаәт һиссини итирмәјимиз, ғәһрәман, бөјүк бир милләтин өвлады ола-ола 30—40 ил јашы олан, көксүз, «көчмишсиз» сосиалист «азәрбајчанлы» милләтинә чевирилмәјимиз вә с. 60-чы илләр азәрбајчанлылары бәлә бир мә'нәви батаглыдан баш галдырырды. Дәрсликләр чүрүк, биртәрәфли (о гәдәр биртәрәфли ки, һәтта Азәрбајчан тарихи еләдилмир), мәтбуат јаланчы, јүксәк дәрәчәләр ана дилинин үзүнә бағлы, игтисадијјат позулмуш, көнчлијин ајағы гачарағ, бир тикә чөрәк далынча дидәркин... Сијаси вә мә'нәви бөһраны әдәбијјат сијасәтдән тез баша düшүдү. Јени дөврүн düшүнчәси әдәбијјатдан доғулду. Тәәссүф ки, бу бәрәдә етрафлы данышмаға вахт јохдур.

Мејданлара илкин ахышан көнчләр ше'римизин ганадларында кәлирдиләр. Онлар ше'рдән «Азәрбајчан дејиләндә ајага дурмағы» вә «Вәтәнин јенилмәјиндәнсә, өлмәји үстүн тутмаг» еләрәнмишдиләр.

Көнчләри мејданлара апаран јоллар публисистикамызын үрәк ағрыларындан, Зија Бүнјадовун тарих китабларындан, Худу Мәммәдовун «Гоша ганад»ындан, Фәрман Кәримзадәнин «Худафәрин көрпүсү»ндән, милли ичтимаи шүүр ојадан дәјәрли әдәбијјатшунаслыг ахтарышларындан су ичир.

...Бу јоллар Әбүлфәз Елчибәјин милли дирчәлиш ешгиндән, Шамил Әлијевин халғын ничатына сәсләјән фәлсәфи-сосиоложи мәктубларындан, Мәһәммәд Һатәмиинин тарихи һәгигәтләрә сөјкәнән араштырмаларындан, Иса Гәнбәровун түстүлү «Очаг»а аловлу чавабындан, Вүрғун Әјјубовун «Чәнлибел» ајдынлығындан, демократија ишығында титрәк аддымларыны атан «Варлыг»лардан, «Јурд»лардан, «Бирлик»ләрдән, «Дирчәлиш»ләрдән кечирди. Тәәссүф ки, бу вә адыны чәкә билмәдијим дикәр бирликләрдә јазычыларымыз аз иди. Онларын бир гисми дә сонралар сөз-сәһбәтиндән еһтијатланды, һәр дәфә халғын габағына düшүб кедән, һәр дәфә дә алдадылан, үмидсизләшән зијалыларын бөјүк һиссәси халг һәрәкатындан узаглашды. Јухарыларын мәгсәди дә әлә бу иди.

Тарих боју зијалыны фәргләндирән әсас әламәт халғын бүтүн мә'нәви кејәллији, руһу вә мәдәнијјətинә саһиб олмагла јанашы, борч дүјғусу вә фәдакарлыг һиссидир. Зијалынын мүстәгиллији һакимијјəти һәмишә гысгандырыр. Зијалынын үсјанкар фикри боғулур. Ону игтисади асылылыг шәраитинә салырлар. Онун әхлаги јүксәклији шүбһә алтына салыныр. Бунларын һамысыны көрмүшүк! Бизим чәмијјət зијалылығы савадла әјниләшдирмәк, бүтүн дипломлулары зијалы сајмагла ону бир зүмрә кими мәһв етди. Зијалылығын инди јалныз хатирәси галыр.

Бу хатирәни көзәртмәк үчүн зијалы көрәк бу күнә кечмишин јох, кәләчәјин көзүлә бахсын. Нәјә көрә зијалылыг јалныз кизли шәкилдә — чәмијјətин дејишмәсинә кизли үмид, истибдада кизли нифрәт шәкилдә јашамалыдыр?

«Идејасыз», «демогог», «милләтчи» дамғаларына бахмајараг, јолундан дөнмәмәк, һәјәчан сигналы галдырмаг, бүрократ идарәләрин ирадәсинә ғырана гәдәр һәр чүр әзаба табламаг зијалылар, јарадычы адамларын бојнуна düшүр. Азәрбајчан јазычылары да он илләр боју бу тәзјиг вә әзабларын һамысыны көрүблər.

Ады әтәндашлыг ағрысы илә јазылмыш вә ја нисбәтән сәрт ичтимаи проблемләрә тохунан ше'рләримизи чап етдирәнә гәдәр анадан әмдијимиз суд бурнумуздан кәлиб, јазыларымызла бирә әсәбләримиз дә гајчыланыб, «гара рәнкләрә үстүнлүк вәрирсән» иттиһамы илә нечә гапыдан үзүгәра гајытмышыг, сензор сәбәтләринә атылан вәрәгләр — көксүмүздә јумру шишләрә дөнүб, әлјазмаларындакы шырымлар — үрәкләрә кечүб. Белә нечә-нечә гејрәтли, истә'дадлы јазычымыз халғына хәјир вәрәси ән көзәл вахтында һајаты тәрк едиб. Репрессија бүгәләмун кими чилдини дәјишиб јашајыб, «мәдәни» шәкилдә ишини давам етдириб.

Нәсрдә вә ше'рдә әдәбијјатымызын јени далғаларынын нә гәдәр маневләрлә гаршылашдығыны хатырламаға дәјәрми?

М. Ч. Бағыров дөврүнүн бәдии тәһлилини вермәјә Мәһди Һүсејн о илләрдә жиришмәмишдими? Рәсул Рзанын Мүшфиг фачиәсини парлаг шәкилдә әкс етдирән «Гызылкүл олмајајды» поемасы, Бәхтијар Вәһабзадәнин, Мәммәд Араздын чидди әтәндашлыг проблемләри галдыран ше'р вә поемалары, Нәби Хәзринин «Кичик тәпә» поемасы, Илјас Әфәндијевин бә'зи пјесләри о дурғунлуг еталәтини силкәләмирдими?

Бајрам Бајрамов, Исмајыл Шыхлы, Иса Һүсејнов, Сабир Әһмәдов, Әкрәм Әјлисли вә башга јазычыларын повест вә романлары кәндә, кәндлијә, төрпәә мүнасибәтдә чидди дәјишиклијә еһтијач олдуғуну 20—30 ил әввәл көстәрмирдими? Халғы мә'нәви ифласа апаран груп вә тајфаларын дәрәбәјлијини әкс етдирән әсәрләримиз Москвада, харичи өлкәләрдә нәшр олунa-олунa, Азәрбајчанда гадаған олунмамышдымы? Дурғунлуг дөврүнүн сәрт тәзјиги Үмумittифаг әдәби просесинда чидди үғурлардан сајылан «Гәтл күнү» романынын мүәллиф